

Центар за либерално-демократске студије

РАДНИ ДОКУМЕНТИ ИЗ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ

ИСКУШЕЊА ЛИБЕРАЛИЗМА КОСТЕ ЦУКИЋА

Бошко Мијатовић

фебруар 2002.

ИСКУШЕЊА ЛИБЕРАЛИЗМА КОСТЕ ЦУКИЋА

УВОД

О Кости Цукићу врло је мало писано. У политичкој историографији изгледа да је споредна личност; чак је и Слободан Јовановић о њему оставио тек успутне напомене. Томе су узроци, бар делимично, велика тајновитост рада владе кнеза Михаила и мањак архивске грађе.¹ У историји економске мисли пажњу су му посветили Обрен Благојевић² и Лазар Пејић,³ обојица са правоверних марксистичких позиција. О Цукићу не постоји, колико знам, ниједан посебан рад који би покушао да потпуније изнесе његов живот и да анализира његову личност, дело и идеје које је заступао, осим публицистичког текста Димитрија Боарова.⁴ На жалост, ни текст који следи неће у потребној мери попунити ту празнину.

МЛАДИ ЦУКИЋ

Константин-Коста Лазаревић Цукић рођен је у Карановцу (Краљеву) 13. априла 1826. године.⁵ Његов отац Петар Лазаревић остао је сироче, па га је у своју кућу примио Павле Цукић, познати устанички војвода. Одатле друго породично презиме Цукић. Петар је служио кнеза Милоша и временом постао настојник на кнежевом двору. Био је управник српског дела Београда и подибарски старешина у Карановцу. Ту му се родио син Коста. Касније је, 1842. године, постао члан Совјета, највишег законодавног и управног тела у тадашњој Србији и остао то до смрти 1849. године. Костина мајка Ана била је кћер такође познатог војводе Петра Молера. Обојица војвода конкурисали су Милошу Обреновићу за вођство другог српског устанка, што их је коштало главе. Костина жена звала се Ангелина – Анка, а имали су више деце.

Коста је, тако, био члан једне угледне, за Србију готово коленовићке породице. Отац Петар био је паметан и добронамеран човек и школовао је своју децу, не жалећи пара, а његов син је тек последње године студија добио државну помоћ.⁶ Коста је завршио основну школу у Карановцу и Крушевцу, а гимназију у Крагујевцу. У Беч је отишао 1838/39. године и у почетку учио језике (немачки, грчки и латински) и приватно полагао гимназијске испите, а затим завршио вишу гимназију. Припадао је првој

¹ Штета је што је судбина Цукићевих мемоара непозната, јер би нам потпуније осветлили самог Косту и његова схватања и дела. Костине мемоаре користио је Слободан Јовановић за своју књигу о Милану Обреновићу, а тада су били у поседу Милорада Павловића Крпе. Данас се не налазе у Павловићевој рукописној заоставштини.

² *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, 1980

³ *Развој економске мисли*, 1986

⁴ *Апостоли српских финансија*, 1997

⁵ Сви датуми дати су по старом календару.

⁶ Ј.В. (вероватно Јован Стефановић Виловски) – *Др Коста Цукић*, Српска зора, 1878, стр. 236

генерацији српских ђака која је отишла на студије у велики свет, заједно са Костом Магазиновићем, Димитријем Матићем, Константином Николајевићем, Филипом Христићем, Ђорђем Ценићем, Димитријем Црнобарцем... У Бечу је започео студије државних наука, чији је централни део, по камералистичком концепту, представљала економија. Како је сам рекао, определио се за државне и економске науке знајући да је потреба за њима већа, јер правне науке већ студира у иностранству неколико младих Срба. Потом је прешао у Хајделберг, где је провео три године и код професора Рауа завршио “филозофичне и политично-правословне науке” и стекао титулу доктора филозофије.⁷

Током студија је, као и други млади Срби у иностранству, био у додиру са кнежевима Милошем и Михаилом, који су тада боравили у Бечу.⁸ Бивши, и будући, кнежеви радо су примали људе из Србије и поклањали им милост, надајући се да ће им то добро доћи у политичкој борби са уставобранитељима и Александром Карађорђевићем. Још тада се Цукић приближио Обреновићима, што ће касније битно утицати на његов живот и политичку каријеру.

По завршеним студијама, Цукић се, пун елана, вратио у земљу и замолио кнеза Александра за државну службу. Недостатак компетентних наставника на Лицеју био је знатан, посебно на економским предметима. Како је тврдио министар просвете, до тада се “понешто” предавало из економских наука, али се, због малог броја часова, од тога није могла очекивати “скоро никаква полза”. Стога није било тешкоћа да хајделбершки доктор постане професор.⁹ Указима од 9. и 12. августа кнез Александар је установио катедру за политичку економију, финансије и науку о трговини на правном одељењу Лицеја и поставио Косту Цукића за професора. Тих година, до 1851, предавао је Политичку економију, Финансије, Науку о трговини и Економску политику. Коста Цукић је први професор Лицеја који је рођен у Србији; до њега су професори искључиво били пречани. Одмах по повратку у Београд укључио се у рад Друштва српске словесности, па га налазимо као секретара друштва у фебруару 1849. године.

Као и сваки младић наоружан научним знањем, Цукић је преоптимистички гледао на употребљивост науке у животу. Тврдио је “да се у садашње доба законодавство и управа односећи се на економни живот народа, без помоћи научног знања економних основа и правила само случајно добро а по већој части погрешно управљати могу”.¹⁰ Тек је касније схватио да се велике научне идеје тешко спроводе у живот.

Будући да у Србији није било ниједног економског уџбеника или неке сличне књиге на српском језику, Цукић је одмах прионуо на посао и брзо написао и 1851. године објавио први део свог уџбеника *Државна економија*, а под називом Народна економија. Томе је следио трећи део, под називом Финансија (1953), да би други део Економна

⁷ Р. Љушић (прир) – *Лицеј 1838-1863*, Зборник докумената, стр. 269

⁸ *Успомене и доживљају Димитрија Маринковића 1846-1869*, 1939, стр. 77

⁹ Р. Љушић (прир) – *Лицеј 1838-1863*, стр. 269 и 270

¹⁰ К. Цукић – *Државна економија*, I, стр. III

полиција¹¹ био објављен тек једну деценију касније (1862), када је Цукић већ био министар финансија.

Слободоумност младог професора доста је брзо дошла у спор са преовлађујућим политичким околностима тадашњег времена. Уставобранитељски режим, иако је тежио стварању државе засноване на закону, није био ни из близа либералан у политичком погледу. Уместо раније аутократске Милошеве власти, сада је она подељена између кнеза и Савета, али тек нешто мање теретна за народ и ретке интелектуалце. Био је то старовременски, патријархалан режим, који се ослањао на чиновништво и држао народ у стежи. Важније је за министра или вишег чиновника било познавати народ него науке.

Цукић је добро схватао политичке прилике у Србији и није ни покушао да фронтално нападне или критикује власт, већ је то чинио дискретно, онолико колико се могло, и на местима на којима се могло, у уџбенику и током предавања на Лицеју. Његов уџбеник *Државна економија* углавном је теоријског и начелног карактера, али је Цукић наводио слободоумне ставове који су могли бити повезани са домаћим приликама и схваћени као критика власти и начина владања. Ни на предавањима није крио свој либерализам, залагање за правну државу и политичке слободе, што је јако утицало на младе слушаоце и отворило им потпуно нове видике. Како рече тадашњи лицејац Јеврем Грујић, предавања Косте Цукића (и Димитрија Матића) и “разговор и начин на који нас водише побуди у нама... мисли... о политичкој слободи и либералним законима”.¹² Била је то вероватно прва појава либералних идеја у оновременој Србији.

После три године предавања на Лицеју, “клевете се обнове да нови професори кваре ђаке”¹³ и, како лепо описа Милан Ђ. Милићевић, “влада нађе да је млади доктор веома бујан па, бојећи се да не пали место да осветљава” премести августа 1851. године Цукића у администрацију, на место секретара Министарства просвете.¹⁴

Две године доцније, децембра 1853. године, Цукић је враћен на Лицеј. Ту се задржао нешто више од две године, а затим је јануара 1856. године премештен за начелника Министарства иностраних послова. Од августа 1858. је у Бечу као српски представник у Дунавској комисији, којој је задатак био да се побрине о регулисању и олакшању пловидбе. Кнез Александар није хтео да постави Цукића на овај положај, али је председник владе Магазиновић запретио оставком, па је кнез попустио.¹⁵ За време Светоандрејске скупштине крајем 1858. године налазио се у Бечу, тако да није непосредно учествовао у династијској промени, али је био у контакту са кнезом Михаилом.

Одмах по повратку на престо, почетком 1859. године, књаз Милош доводи Цукића у Београд и нуди му место председника владе и министра иностраних послова. Цукић се захваљује на понуди, али је одбија с образложењем да је исувише млад и да би неки

¹¹ Реч *полиција* овде значи *политика*.

¹² Ј. Милићевић – *Јеврем Грујић*, Нолит, стр. 34

¹³ *Аутобиографија Димитрија Матића*, Споменик, СХХИ, 1981, стр. 201

¹⁴ М. Ђ. Милићевић – *Поменик*, стр. 800

¹⁵ *Записи Јеврема Грујића*, књ. 1, 1922, стр. 145

старији и искуснији државник требало да заузме то важно место. На то му се Милош подсмева и каже да заиста није за председника и министра чим тако нешто може да изрекне. Цукић је у то време кнежев секретар (заједно са Милованом Јанковићем), чита му и пише, јер је стари књаз и даље неписмен.

Током пролећа 1860. године Цукић врши дужност председника владе и министра иностраних послова, јер је Цветко Рајовић у вишемесечној дипломатској мисији у Цариграду. Милош га убрзо уклања са места помоћника министра финансија (министар је стари Милошев службеник Тодор Хербез) зато што га Цукић одговара од намере да отпусти секретара Министарства финансија Владимира Јовановића и протера га из земље. По смрти Милошевој враћен је на помоћничко место.

Припадао је најужем кругу повереника кнеза Михаила. Када је требало спашавати Цукића од Милошеве љутње, прискакао је Михаило; када је требало обављати поверљиве послове за Михаила, Цукић је био ту.

МИХАИЛОВ МИНИСТАР

Када је кнез Михаило решио ујесен 1861. године да се мане половичних решења и састави владу од најјачих људи тога времена, која ће извршити велики задатак ослобођења Српства, Коста Цукић је, у кабинету Илије Гарашанина, постао министар финансија као најбољи економски стручњак кога је Србија имала. Убрзо му је додат положај вршиоца дужности министра просвете, будући да је својевремено био секретар тог министарства и да се, бар донекле, разумео у послове. Ова је влада формирана децембра 1861. и трајала је, са изменама, све до кнежеве погибије маја 1868. године. Савременик Димитрије Маринковић тврди да је “Коста Цукић, после Гарашанина, најјачи у кабинету”, јер “био је човек и као стручњак и као политичар врло спреман”.¹⁶

Иако је кнез Михаило глава режима, иако је прегледао и одобравао сваки важнији акт, ипак су његови министри имали широку самосталност у пословима, потеклу из кнежеве окренутости спољној политици, поверења које им је указивао, доста слабог познавања стручних ствари и извесног мањка одлучности у државним пословима.¹⁷ Стога се финансијска и, шире, економска политика из времена кнеза Михаила може с разлогом приписати Кости Цукићу.

Цукић је као министар финансија пуно радио и нешто мање урадио. Није му било лако, јер је требало да покрене модернизацијске процесе и да нађе паре за финансирање националног ослобођења. Наведимо најважније послове.

Извео је реформу непосредних пореза у Србији. До тада, као основни порез плаћала се главница, тј. општина је за сваког пореског обвезника дуговала држави пет талира пореза; она је могла да смањи порез сиромашнима и повећа богатијима, али је то слабо чињено. Главница је неправедан порез који су готово једнако плаћали људи различитог економског стања, као што су га једнако плаћали сиромашнији и богатији окрузи. По

¹⁶ Успомене и доживљају Димитрија Маринковића 1846-1869, 1939, стр. 156

¹⁷ С. Јовановић – Друга влада Милоша и Михаила, 1990, стр. 400-401

државну благајну још горе, повећање пореског прихода зависило је искључиво од пораста броја становника, а национална оријентација кнеза Михаила тражила је све више новца.

На Цукићеву иницијативу је августа 1861. године донет нов, далеко праведнији порески закон о непосредним порезима, којим је уведен порез према имућности. Предвиђено је увођење шест редовних и једна ванредна класа пореских обвезника, а према комбинацији вредности имовине и прихода. Пореска обавеза приширена је и на свештенике и чиновнике. За шест класа предвиђени су следећи односи пореске обавезе: 2:4:6:9:14:20. Пореске стопе нису одређене законом, већ би биле прописиване према потреби. Они грађани који су по имућности превазилизили највише границе шесте класе плаћали би на тај вишак 10%.

Да би се нови закон могао спровести у живот, извршен је попис имовине у Србији. Пошто су га обавиле општине, резултати су били потпуно неупотребљиви, јер су појединци “бестидно” лагали, али и налазили подршку код својих комшија, општинских кметова. Државна администрација Србије, видимо, није тада била у стању да изведе један сложен подухват какав је ваљан попис становништва и имања.

По неуспеху пописа, Цукић је био присиљен да повуче закон о непосредним порезима и да га замени новим, компромисним. Октобра 1864. повећана је стара главница са пет на шест талира, али с тим да се три талира плаћало на име личног пореза и три талира на име пореза по имућности. Код личног пореза општине су биле дужне да помажу сиромашније грађане на рачун богатијих, док је порез по имућности одређиван репатрицијом по класама према богатству; највиша пореска обавеза је у селима могла бити 15, у варошима 30 и у Београду 60 талира годишње. Ово решење било је назадак према закону из 1861. године, али и напредак у односу на стари закон.

Да би прикупио новац за све веће државне потребе, а посебно у бурној 1862, увео је крајем те године ванредни прирез од два дуката по глави и скупио готово 12 милиона пореских гроша.

Ових деценија стални проблем у односима Србије са Аустријом било је врло замршено питање царина. Аустрија је сматрала да Србија нема право да самостално одредјује царинске стопе, већ да за њу важе старе турске од највише 3%, а по карловачком и пожаревачком миру. Цукић је, као члан национално свесне владе кнеза Михаила, потражио солмонско решење и 1864. године прописао нове царинске (“ђумручке”) стопе, које су се кретале до 3%. Тиме је узео право да Србија одређује стопе, али их је задржао у границама турских.¹⁸ За државну благајну нашло се нешто ћара, јер су цене увозне робе биле повећане по тарифи, па су и практично непромењене стопе доносиле већи приход.

Још један начин заобилажења царинских ограничења, али и остварења додатних прихода, било је увођење регала на со и дуван. Те дажбине формално нису представљале царину, али им је царински карактер давала чињеница да су и со и дуван

¹⁸ Детаљније, В. Бајкић – *Историја српске трговинске политике*, св. I, 1902

роба искључиво увозног порекла, па је домаћа дажбина на промет суштински представљала оптерећење страних производа једнако царини.

Цукић је за време свог министровања успео да битно повећа државни буџет, али то није било довољно. Стога се морала трошити државна готовина, што опет није било довољно. Преостало је задуживање у иностранству и 1867. године узет је зајам у Русији од 200 хиљада дуката. Србија је била недовољно економски и финансијски јака да сама поднесе амбициозне планове Кнеза Михаила. Томе ваља додати неродне године 1861, 1863. и 1866. због суше и 1864. због поплава, јер је смањење жетве представљало ударац економској и финансијској снази Србије.

У Србији се тих деценија стално осећала прека потреба за једном финансијском институцијом која би кредитирала економски напредак. Додатни разлог за њено стварање била је стална повика на презадуженост сељака код зеленаша, а услед непостојања јефтиног и сигурног кредита.¹⁹ Цукић се потрудио да одговори потреби и формирао 1862. године Управу фондова смајањем средстава више постојећих фондова (школског, црквених, чиновничких удовица, манастирског, болничког), као и неких других извора. Зајмови су давани уз каматну стопу од ниских 6% годишње, а као гаранција служила је хипотека на некретнине. Идеја је била хвале вредна и почетни резултати леви, али су се у реализацији појавиле очекиване тешкоће. Највећа од њих било је слабо враћање зајмова Управи, па је ово толико жељено врело једва животарило следећих деценија.

Цукић се трудио и око подизања железница и Народне банке, али за ове институције још није сазрело време. Железница се Србији не би исплатила, јер тада није било могуће обезбедити везу код Алексинца са Цариградом и Солуном, пошто је турска влада није давала због националне политике кнеза Михаила. Око народне банке мишљења су у Србији била подељена: док су једни, посебно трговци, сматрали да би стварање националне емисионе установе било важно и за политичку самосталност и за економски напредак земље, други су доказивали да би то било прерано, јер Србија нема капитала и стручних знања за такав подухват. Ипак, Цукић је поставио темељ новчаног система Србије и исковао први српски бакарни (ситан) новац.

Цукић је 1864. године формирао одељење статистике у свом министарству, чиме је ова важна дисциплина стекла државно покровитељство. Тиме је услишио молбе вредног Владимира Јакшића, кога је и поставио за начелника и који је следећих четврт века водио српску статистику и производио дела од великог културног значаја (*Државопис Србије*).

Поред министровања финансијама, Цукић је вршио дужност министра просвете и црквених дела непрекидно од 1861. до 1868. године. Претворио је Лицеј у Велику школу са три факултета, реформисао је основне школе, гимназије и богословију и створио реалку и вишу женску школу. У школским програмима дао је више места

¹⁹ Детаљније, Б. Мијатовић - *Заштита сељака од финансијских ризика у некадашњој Србији*, Глас САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 27, 1995

природним и техничким наукама и увео у средње школе музичко и ликовно образовање. Створио је Српско учено друштво.

Када је преузео министарство финансија, у Србији је било 299 основних школа са 10,7 хиљада ђака; када га је напустио, оставио је 418 школа са 22 хиљаде ђака. Знајући да сам није довољно стручан у просветним пословима, трудио се да у министарство доведе просветног реформатора Ђорђа Натошевића из Новог Сада, што је пред крај мандата и успео.

Разумео је културни значај скупљања и чувања архивске грађе и 1866. године поднео Државном савету предлог закона о основању државног архива, који није усвојен.

По убиству кнеза Михаила, неколико месеци је без посла, а нова намесничка власт шаље га за посланика у Букурешт. Цукић је у комбинацији за министара финансија у пролеће 1873. године,²⁰ када је, по смрти дотадашњег председника владе Блазнавца, формирана, нова конзервативна влада. 1874. прелази за посланика у Беч. Крајем 1876. кнез Милан му нуди место председника владе, али Цукић одбија. У Бечу, између осталог, учествује у дипломатским припремама за Берлински конгрес и у преговорима око закључења српско-аустријског трговинског уговора.

Умире од туберкулозе 5. марта 1879. године у Бечу, у педесет трећој години. Сахрањен је у Београду.

КАО ЧОВЕК

Какав је човек био Коста? Ево описа из старијих дана: “Цукић није у први мах изазивао симпатије. Његово мршаво и упало лице, које је одмах, на први поглед, одавало човека који болује од јехтике, и његова прекомерна озбиљност и сухопарност обично су одвраћале од њега људе са којима се је први пут виђао. Тек после дужег познанства могао се човек уверити, да Цукић уме бити пријатан и љубазан на свој начин и да у њему, поред све сухопарности и равнодушности, бије добро и племенито срце. Он је био од оних људи, који у себи скривају своја осећања”, писао је аустријски Србин Тодор Стефановић Виловски, син Костиног кућног пријатеља. Био је “необично образован и начитан човек”, али, и поред државничке и научне славе, “ипак није био позер, већ кроз природан”; одликовало га је одуство личних амбиција и подсмевао се онима који се грабе за положаје. “Цукић је био и остао љубазан српски домаћин, који је радо виђао у својој кући госте”. Пред крај живота, усред тешких болова, “Цукић је смрти јуначки гледао у очи”,²¹ па се помало и српдао с њом: “од гроба даље нећу отићи”,²² говорио је.

Скроман и тих, Цукић није тежио за публицитетом и славом. “Он је био човек без сујете и славољубља”.²³ Служио је својој земљи најбоље што је могао, својим знањем и способностима. Није био посебно вешт политичар или велики државник, већ ваљан

²⁰ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. 2, стр. 319

²¹ Т. С. Виловски – *Моје успомене*, 1988, стр. 260, 315 и 406-407

²² К. Цукић Н. Крстићу, 8.11.1873, АСАНУ, бр. 7966

²³ Ч. Мијатовић - *Беседа на опелу Косте Цукића*, 1879, стр. 10

министар који је модернизовао Србију, градио институције које су у његово време биле велика новост и које су представљале кораке у цивилизацијском напретку земље.

Свакако је био вредан чиновник, посвећен свом послу, старовременски солидан и поштен. Водио је два министарства, и то готово сам, са малим ослањањем на чиновнике. Свакодневно је био затрпан гомилама аката, које је својеручно конципирао и преписивао; радио је од јутра до мрака. Слободан Јовановић га назива “маниаком канцеларијског рада”, док каснији министар финансија Чедомил Мијатовић помиње Цукићев “фанатизам за рад”. Како рече Мијатовић, “под Цукићем је финансија радила као сат. Ред је у њој био примеран, тачност велика”.²⁴

И поред великих резултата на просветном пољу, Цукић није био задовољан својим радом. Како је прескромно рекао: “Срамота је да то кажем, али тако је: ја сам управљам министарством просвете, а тако мало знам, ил управ’ ја ништа не знам од тих ствари”.²⁵

Служио је Србији на различите начине. Трудио се око оснивања Народног позоришта, један је од оснивача И певачког друштва, “много је помогао” да Миша Анастасијевић подигне зграду Велике школе, одиграо је битну улогу приликом стварања књижевног фонда Илије Коларца, свога пријатеља.

Није бежао ни од практичне економије. Године 1871. основао је у Београду, заједно са пријатељима, друштво за експлоатацију каменог угља.²⁶ Умео је да да новац на зајам; тако је 1873. послао из Букурешта свом пријатељу Николи Крстићу 2,500 дуката, што је била прилична свота, да их позајми некоме.²⁷ Тај новац је уштедео, јер је био скроман човек; водио је два министарства за само једну плату.

Коста је волео преферанс и често га играо. Написао је и уџбеник преферанса, а и дан данас се у Врњачкој бањи причају легенде о Цукићевом картању. Изгледа да су му главни партнери били Рајко Лешјанин, министар и државни саветник, и Илија Коларац, трговац, са којима је “често” играо.²⁸

ЦУКИЋЕВЕ ИДЕЈЕ

Увод

Коста Цукић је одличан економиста, озбиљан и темељан, познавалац ствари о којима пише, човек на кога нису бачене паре за студије. Иако млад аутор, иако ослоњен на Карла Рауа и друге ауторитете, Цукић не припада обичним компилаторима који препричају (и осакате) уџбеник свог професора и прикажу га као свој. Он користи постојећи корпус економских идеја са разумевањем, он се сигурно креће у дебатама

²⁴ Исто, стр. 8

²⁵ Н. Крстић - *Мемоари, јавни послови*, 1864-1870, 14.12.1866, АСАНУ

²⁶ К. Цукић Н. Крстићу, 17.7.1871, АСАНУ, бр. 7966

²⁷ К. Цукић Н. Крстићу, више писама, АСАНУ, бр. 7966; Цукић је тражио каматну стопу од најмање 18% годишње, иако је највиша законом дозвољена била 12%.

²⁸ *Успомене и доживљају Димитрија Маринковића 1846-1869*, 1939, стр. 136

које организује у свом делу када испитује разне економске проблеме и одговоре које дају поједине економске школе и ауторитети.

Тај дечко од двадесет и неколико година осећа хвале вредну самосвет пред великим подухватом. Јасно му је да је његов посао да уведе економску науку у припросту Србију свога времена, али се осећа спремним да обави задатак који му је судбина наменила. И спреман је, не само по образовању, већ и по памети и вредноћи. Обавио га је ваљано, на добро својих студената и економског знања у Србији.

Стил писања Косте Цукића заплетен је и тежак. Потпуно је прихватио немачку синтаксу, која је међу Србима тада била честа, али је данас заборављена. Цукић је и сам био свестан проблематичности свога писања, али се правдао тиме што смо “готово сви још принуђени на страним језицима научно мислити” и што је избегавао коришћење црквено-словенског језика. У ствари, Цукић је имао проблем добрим делом без своје кривице, јер се стари књижевни језик губио средином XIX века, а Вуков још увек није победио, па је сваки писац морао (или могао) да створи свој језики и свој правопис. Тако Цукић искрено каже да му је правопис “општи, тј. никакав” и да “следствености ни у наречју, ни у етимолошком погледу увек нема”.^{29 30}

Цукић је, са друге стране, умногоме створио економску терминологију српског језика. Имао је, наравно, великих мука да одлучи да ли ће страну реч превести на српски језик или је оставити у оргиналу. Трагао је за добрим српским речима, али их није увек налазио не зато што је предност давао странима, већ зато што одговарајућих домаћих једноставно није било. Тако је задржао речи *капитал*, *интерес*, *аренда*, *банка*, *банкнота*, *економија*, *приватно*, *метал*, пошто су већ познате биле. Али би радо, како сам каже, посрбио речи *конкуренција*, *рента*, *деспотизам*, *монопол*, *такса*, *регал*, *домен*, али није нашао добре српске замене. Помиње како су му пребацивали то што користи речи *капитал*, *рента* и *ђумрук*, а не *главно*, *приход* и *трошарина*; бранио се да значење ових српских речи није једнако странима и да је, на жалост, српски језик “научно неразвијен”.³¹

Слично томе, Цукић је морао посветити доста пажње дефинисању бројних економских појмова и класификацијама различитих економских феномена, што му није било тешко јер је школован у средини која је таксономији и дефиницијама придавала велику важност. Ипак, тај његов рад био је од највеће важности за Србију, јер је допринео рашчишћавању појмова и постављању темеља за озбиљне економске студије.

Занимљиво је да је Цукић и родоначелних теоријске демографије у Србији: један одељак од двадесетак страна посветио је расту становништва и радне снаге и

²⁹ К. Цукић – *Државна економија*, I, стр. VI-VII

³⁰ Трудио сам се да, приликом цитирања Цукића, сачувам оргинални текст у највећој мери, а осавремењивао сам његов језики тек онда када сам веровао да га данашњи образован читалац не би разумео. На пример, у претходној Цукићевој реченици оставио сам реч *следственост* и нисам је заменио речју *доследност*, али сам реч *смотрење* заменио речју *поглед*.

³¹ *Државна економија*, I, стр. VII-VIII

чиниоцима који га одређују, као и могућим државним политикама које би могле утицати на кретање становништва.

Цукић је у писању показивао једно узорно интелектуално поштење: анализирао је ствари са свих страна, тј. тражио аргументе и за и против спорног мишљења, меркао их и вагао и на крају решавао. Он, дакле, не наступа са предубеђењима о томе шта је најбоље, па да онда истакне само добре стране свог предлога, нити користи јефтин, а чест трик лоших писаца који насупрот своје најјаче аргументације износе најслабију аргументацију опонентског мишљења. Цукић поштено наводи најјачу аргументацију обеју страна у спору, али и слабости обеју позиција. Тако, на пример, детаљно разматра предности и слабости заштитних царина и слободне трговине и наводи аргументе и једне и друге школе (он сам определио се за слободну трговину).³²

Цукићев уџбеник састоји се из три књиге: прва је посвећена економској теорији, друга економској политици и трећа државним финансијама. Ову поделу направио је Рау, а одржала се у немачкој литератури до данас. У основном тексту говорио је начелно, док је у бројним и дугим фуснотама наводио одговарајуће примере из разних земаља и Србије.

Рау и Цукић

На интелектуално формирање Косте Цукића свакако је највише утицало његово универзитетско школовање у Бечу и Хајделбергу. Као и сви његови вршњаци, а и млади Срби који су касније ишли на школовање, Цукић је снажно осетио разлику између припросте српске средине и интелектуалне рафинираности западних универзитета и подлегао чарима надмоћне цивилизације. У време његових студија, хајделбершки универзитет био је центар либерализма и покрета за немачко уједињење. Дугогодишњи шеф катедре за политичку економију Правног факултета био је Карл Хајнрих Рау (1792-1870), заговорник либералног, индивидуалистичког приступа економским темама и присталица Адама Смита.³³ Сматрају га “великим апостолом умереног економског либерализма” и водећим немачким економистом свога времена. Његов програм економске политике представљао је програм дерегулације тадашњег пререгулисаног економског живота.³⁴ Цукић је, тако, имао срећу да постане студент тада најславнијег и најбољег немачког економисте.

Професор Рау пресудно је утицао на младог Цукића. Ученик то не крије, већ у свом уџбенику одаје пошту учитељу и каже да Рау “мужевно заузима место” међу “европским ученим економима” и помиње “обилно повољне критике” његовог дела од стране “ученог европског света”.³⁵ Уопште, сви српски студенти су тих деценија били под великим утицајем својих професора, што је потпуно природно. Цукић наводи да

³² *Државна економија*, II, стр. 275-291

³³ И сам Цукић сврстава Рауа међу Смитове следбенике, *Државна економија*, I, стр. 130

³⁵ E. Streissler: Rau, Hermann and Roscher: *Contributions of German Economics around the Middle of the 19th Century*, XII Conference on International Economic Association, Buenos Aires, 1999

³⁵ *Државна економија*, I, стр. V

његов уџбеник није посебно оргинално дело и каже да је Рауова књига³⁶ била “поглавити извор” његове. Још додаје да је користио радове Адама Смита, Жан-Батист Сеја, МакКулоха, Лоца и више данас мање знаних или незнаних немачких и других аутора. Ипак, наводи да се није у свему слагао са ауторима на које се ослањао, што потврђују расправе у тексту.

Хајделбершког студента Цукића сигурно је загрејао пламен европске револуције из 1848. године, која је била либерална и демократска по свом карактеру и која је првих месеци жњела успехе. Основни захтеви у Немачкој тицали су се гаранција права грађана, доношења устава и уједињења Немачке на федералним основама. Није ми познато да ли је Цукић био у Немачкој у време мартовске револуције из 1848. године. Наиме, он се са студија вратио у Србију извесно време пре 1. маја 1848, јер тога датума пише писмо кнезу Александру, у коме га обавештава о завршеним студијама и моли да буде примљен у службу. Али, тај широки политички покрет није могао оставити равногушним једног 22-годишњака који је провео три године у немачкој средини и напајао се тим истим идејама.

Политички погледи

У прегледу Цукићевих идеја који следи ограничићемо се само на централне, на оне које ће нам помоћи да одредимо карактер његовог мишљења и одговоримо на питање да ли је Коста либерал или није. Да би могли да то учинимо, згодно је на почетку, бар глобално и не упуштајући се у контроверзе, дефинисати шта се подразумева под либерализмом, односно под либералном интелектуалном традицијом. То је скуп основних идеја класичног либерализма, а пре свега:

- заговарање поштовања људских права и слобода, а на основу индивидуалистичког етичког принципа да појединац поседује права и пре појаве било какве друштвене заједнице или државе,³⁷
- подршка приватној својини, која непосредно води слободном тржишном систему који је и у складу са начелом слободе и ефикаснији од других система, и
- идеја о ограниченој, конституционалној влади, чији је основни задатак заштита индивидуалних права од угрожавања како од стране других појединаца, тако и од саме државе.

Цукић без сумње припада индивидуалистичком правцу политичке филозофије. За њега је појединац мера свих ствари, његове потребе и циљеви одређују његове односе са другима, укључујући и државу, а не обратно. За њега “грађани нису само тек средства за управитељствене цели, него је, на против, управитељства опредељење да могућним чини, олашава и потпомаже тежње грађана ка посебној и општој срећи”,³⁸ чиме пресликава Локову идеју да држава постоји ради грађана, а не грађани ради државе. Држава, као скуп грађана, не може, по Цукићу, имати други циљ осим циљева својих

³⁶ *Lerbuch der politischen Ökonomie*, три тома, 1826-1837

³⁷ С овим је повезан *фундаменталан либерални принцип* (Мил, Гаус) да терет доказивања лежи на онима који се залажу за ограничавање слободе.

³⁸ *Државна економија*, II, стр. 22

грађана. Тврдио је да је “основ правне државе удовољство појединих чланова њених”³⁹ и да “само правна држава, која посебне цели своји грађана признаје, може се с истинама наше науке у њеном садашњем развоју сложити”.⁴⁰ Држава је, значи, инструмент за остварење циљева појединица и – ништа више. Она није посебно биће, она нема своје циљеве који би били различити од циљева човека, односно људи, она нема више циљеве него што су људски, па тако не представља ни отелотворење божјег царства на земљи, ни реализацију краљевске или националне идеје о снази и непобедивости, ни средство за владавину једне класе над другима. Тиме Цукић одбацује све остале, нелибералне теорије државе и остаје привржен класичној либералној идеји о држави као инструменту појединца да на најбољи начин избегну међусобне сукобе и остваре своје најбоље интересе.

“Лична слобода... идеал је политичне свести садашњег времена”,⁴¹ каже Цукић, а његово дело је споменик слободама. За њега је “утврђивање правичности и законе слободе у држави важан услов народног благостања и среће”.⁴² Цукић, значи, брани идеју слободе на оба позната начина – и као фундаменталну вредност изнад свих осталих и као политички и економски систем који даје најбоље резултате. Он познаје и концепт негативно дефинисаних слобода: “као што он (појединац – БМ) жели у постизавању својих цели неузнемирен остати, тако и сви други могу захтевати да им онај њихово право и њихове интересе не повреди и да им државна власт у случају нужде у помоћ притече”.⁴³

“Право приватног имања и особне слободе су... са животом садашњег човечијег рода срасле”,⁴⁴ тврди Цукић, следећи класична Локова разматрања о значају приватне својине за индивидуалне слободе. “Где деспотизам влада, нема... сигурности приватног имања” јер тада “деспот је учесник у имању сваког појединца”.⁴⁵ Штавише, деспотизам је штетан, по Цукићу, и за економски напредак народа: “радиност се деспотизма плаши и склања се у оне земље које су законом права и интересе својих грађана од сваке напасти заштитиле и осигурале”; Слично томе, “под владом незаконности капитали се не плоде, јер због опште несигурности велике камате отежавају сваки успех каквог предузећа, и зато се у таквим земљама капитали крију и изван земље шаљу, јер су тамо сигурнији”.⁴⁶

Цукић у свом уџбенику заговара конституционализам, као најбољи начина заштите индивидуалних права и метод уређења државе на начелима законитости и владавине права. Он тражи да “право и слобода духу народа и времена одговарајућим уставом и законима осугуране” буду,⁴⁷ чиме би се спречила самовоља владара и државе у целини

³⁹ *Државна економија*, II, стр. 67

⁴⁰ *Државна економија*, III, стр. 82

⁴¹ *Државна економија*, I/1, стр. 106

⁴² *Државна економија*, II, стр. 41

⁴³ *Државна економија*, II, стр. 6

⁴⁴ *Државна економија*, I/1, стр. 106

⁴⁵ *Државна економија*, I/1, стр. 100

⁴⁶ *Државна економија*, II, стр. 41

⁴⁷ *Државна економија*, III, стр. 82

и пружиле потребне гаранције да ће људска права, укључујући и она политичка, бити поштована и имати широко поље за развитак. “У правној држави жели сваки поједини грађанин да му се особно удовољство посредством државног друштва не само не нарушава, него, на против, по могућству још потпомаже”.⁴⁸ Да не би било забуне о томе на каква права мисли, навео је да се “у правној држави слобода говора, писања и религије дозволити мора”.⁴⁹ Такво отворено заговарање слободе говора и штампе свакако је било велика новост у Србији половином прошлог века. Интересантно је и Цукићево залагање за верске слободе, што је тада било још мање раширена идеја.

Иако заступник приватне својине, Цукић није пријатељ из феудализма заосталих сложених својинских односа на земљи, тј. својинских права племића из војног и свештеничког реда над земљом и ограничења које та права постављају пред сељаке који земљу обрађују. Он анализира настанак такве својине и сматра је неправедном. Али, основни нагласак у његовом делу је на економској штети целог аранжмана; Цукић тврди “да ова ограничења земљоделаца и ови терети на њиовим земљама лежећи, не само народном кућењу ни у чем не годе, него су за народ одвећ штетни...Ограничење вољног *располагања* са својом земљом навешће земљоделце да уобште своје земље као рђави арендатори у последње време раде; тим се производ добара у народу умањава и тежња к вишем економном развиту народа угушује. Земљоделац сматраће такову земљу као туђу, и њему само на неко време на уживање уступљену, зато неће никакве користи у томе налазити” да је унапреди “скупоценим поправкама”, па чак ни да се потруди да је добро обрађује, пошто добар део приноса његовог труда иде “спаији” било кроз кулук, било кроз десетак “Одовуд проистиче штета за народ, правитељство (због данка), господара земље и земљоделца”. Ипак, Цукић није присталица радикалне промене својинских односа путем аграрних револуција, већ поштовалац приватне својине, па сматра да “правитељства је дужност државу од оваквих насилних промена постојећих односа чувати”. Он верује да би се господари земље могли у свом интересу одрећи неких права, а да би преостала могла бити откупљена од стране сељака или државе, а у корист сељака.⁵⁰ Оваквим ставом се Цукић прикључио заступницима идеје слободног сељаштва на слободној земљи, која у Србији преовлађује од првог устанка надаље.

Цукић налази темељ друштва и друштвеног живота у економским везама појединаца, заснованим на њиховим “економним интересима”, проистеклим из “нагона себичности” и тежње да задовоље своје потребе. Пошто се људске потребе најбоље задовољавају онда када постоји подела рада и када појединци размењују плодове свога рада, тада непосредно следи да је у интересу појединаца да избегну самодовољност и међусобно сарађују, чиме стварају основну друштвеног живота. Појава државе проистиче из потребе појединца за сигурношћу и предвидљивоћу економског живота, односно, како је Цукић рекао, “јер је његове економне тежње најбоље под силом закона у сигурности лица и имања испунити могу”. Свестан је могућег приговора да овим своди друштвени живот на његову материјалну страну и да занемарује “морални и друштвени развитак”, али одговара “да је материјално задовољење... основ сваког

⁴⁸ *Државна економија*, II, стр. 3

⁴⁹ *Државна економија*, III, стр. 23

⁵⁰ *Државна економија*, II, стр. 81-94

другог човечјег напретка” пошто “и телесно и душевно дејствовање његово без уживања стварних добара престати морају и да по већој части величина стварног имања духу поље развијања опредељава”.⁵¹ Нарочит аргумент у прилог своје тезе представља онај класичан Смитов: активност појединца се највише награђује онда када највише доприноси користи других људи, што их подстиче на сарадњу. “Почем ће, дакле, сваки на најбољу и најсигурнију сопствену награду тежити, дејствоваће тако општеполезним начином да ће тиме потребе целог народа по већој части намирити”.⁵²

Коста ставља људске потребе на прво место и на почетак свога уџбеника, не свдећи их, свакако, на материјалне. Дели их на *стварне*, оне које се задовољавају стварима (на пример, “пиће и рана”), *душевне*, оне које се односе на “дух човечији” (“ученост, поштење”) и *друштвене*, оне које настају поводом односа са другим људима (“родољубије, љубав, пријатељство, слава, кредит”).⁵³ Како пише економски уџбеник, Цукић природно поклања посебну пажњу материјалним добрима, тврдећи да “уживање стварних добара одржава човеку живот и здравље и ставља га у стање да себи виша духовна добра набављати може”.⁵⁴

Задовољавање поменутих потреба Цукић сматра важним, али не и јединим циљем појединаца. Највишим циљем сматра моралност и умност човека, који су засновани на “савршенству или бар вишем развоју многостручних човечјих својстава и одношаја”.⁵⁵ Достизању највишег циља потпомаже задовољење ових нижих циљева; прецизније, задовољење стварних, душевних и друштвених потреба нужан је пут, по Цукићу, за достизање моралности и умности човека.

Основне теме политичких размишљања Косте Цукића су, видели смо, оне класичне либералне: слободе појединца, приватна својина, уставност и владавина права. Приметимо да међу њима нема демократије. Цукић, као и многи други припадници класичне либералне традиције, не сврстава демократију међу највише политичке вредности, односно међу темеље једног добро уређеног друштва. Штавише, у његовој *Државној економији* нема ниједног места на коме је хвалио демократски поредак и залагао се за његово увођење. Он није навео разлоге за такав поступак, али можемо претпоставити да су то они исти који су класичне либерале одбијали од демократије - бојазан од тираније већине, која би могла угрозити права појединаца и приватну својину – што би у тадашњој Србији било још погоршано политичком незрелошћу народа, неразвијеношћу јавног мњења и слично. Како каже Џејмс Бјукенен, класични либерали су далеко више пажње придавали заштити појединца од државе, а мање поправљању начина на који држава функционише. Цукић тражи економске и политичке слободе, а не демократију, тражи правну државу и владавину закона, а не владавину народа.

⁵¹ *Државна економија*, I/1, стр. 18

⁵² *Државна економија*, I/1, стр. 19

⁵³ *Државна економија*, I/1, стр. 5

⁵⁴ *Државна економија*, I/1, стр. 10

⁵⁵ *Државна економија*, II, стр. 1-2

Економски погледи

Централна брига Цукићева провејава из сваке странице његовог дела: како повећати народно благостање, шта да држава учини да послови крену набоље и појединци се обогате, а са њима и земља, како уклонити препреке које на том путу леже? Он није писао *Државну економију* као теоријску књигу, нити се бавио економском анализом ради сопственог задовољства или плате. Цукић се посветио напретку Србије и испитивао шта ваља предузети да би се постигао жељени циљ, па га је, природно, превасходно интересовала економска политика. Његов налаз је прост, али и данас свеж и тачан: основни задатак државе је изградња правне државе и подстицање слободне привредне активности грађана, уз скромну државну интервенцију, која би обухватала просвећивање сељака и занатлија, олакшање промета, организовање кредита и слично. Противио се економској аутаркији.

У *Државној економији* постоји једна забавна противречност: Коста стално говори о бризи државе и њеној подршци економском напретку (кућењу), као и о мерама економске политике које би требало да буду предузете, па тако, на први поглед, делује као загрижени интервенциониста нелибералног профила. Али, то није истина. Када се пажљивије прочита његов текст и боље погледају мере које предлаже, види се да је врло либералан и да је садржај далеко скромнији од најављеног. Мере се углавном тичу општих оквира економског живота (правна држава), а не и конкретних мера уобичајеног интервенционистичког арсенала (прописивање цена, државна предузећа, порески подстицаји, ограничавање увоза итд). Напротив, Коста заговара либерализацију економског живота; он под мерама обично подразумева уклањање препрека слободном кућењу. Можда је Коста пошао од веровања да нико у Србији његовог доба не би прихватио крајње либералну реторику, па је морао да завије свој либерализам у обланду бриге државе за кућење..

Цукић је либерални економиста, али не екстреман какав је тада био познати теоретичар Сеј, који чак није дозвољавао да држава саветује грађанство у економским питањима. Наш Коста сматра да Сеј претерује и налази улогу за државу, а посебно у сиромашним и неразвијеним земљама каква је Србија. Он тражи економске слободе, тржиште и конкуренцију, али дозвољава да влада у извесној, ограниченој мери утиче на збивања. Стога његов програм обухвата како дерегулацију економског живота, дакле уклањање бројних препрека слободној конкуренцији, тако и одређене мере економске политике које би допуниле тржиште у оним областима у којима оно не функционише на најбољи начин.⁵⁶

Погледајмо неке примере. Цукић предлаже за подстицање напретка у пољопривреди следеће: усавршавање правних односа (заштита приватне својине и уклањање остатака феудализма, боље коришћење општинске земље); повећање плодности земље (исушивање ритова и регулација река); установљавање пољопривредног осигурања, које би било добровољно, а држава би га подстицала пореским олакшицама; отварање кредитних каса, такође уз подстицање приватних од стране државе, али и установљавање државних уколико не постоје приватне; уклањање препрека

⁵⁶ Више о Цукићевом схватању домета економске политике у његовом тексту у овом зборнику.

конкуренцији (премошћавање родних и неродних година кроз спољну трговину); против је тада уобичајених забрана извоза (због наводног чувања хране за домаће потребе) и увоза (ради заштите домаћих произвођача); држави дозвољава и подизање училишта, поучавање, установљавање расадника, побољшање пасмина и слично.⁵⁷

Или, против је еснафа и залаже се за њихово укидање, пошто сматра да би слобода занатског рада донела бољу и јефтинију робу; више се радника ангажовало и више робе производило. Како рече, “и за произвођаче и за трошаче биће најугодније ако у рукоделним занатима буде слобода конкуренције владала”.⁵⁸

Добар угао посматрања Цукићевих идеја је испитивање његовог односа према Адаму Смиту, великом либералу, припаднику цењене шкотске либералне школе XVIII века, оснивачу модерне економске мисли, поштованом моралном филозофу и правнику. Његове књиге *Богатство народа* и *Теорија моралних осећаја* свакако припадају темељима класичне либералне традиције.

Наш Коста не крије своју сагласност са Смитовим економским идејама и своју подршку великом Шкотланђанину. Каже да је Смит “прави основатељ економне науке”; “млоге истине Сминове системе увиђали су пре Смиса и физиократи и други учени британски и италијански мужеви, али Смес их је у везу довео, он их је дубље и зрелије проникао и испитао”.⁵⁹

Цукић је навео основне идеје Смитовог система, међу којима су и оне о подели рада и производности капитала и рада, али је подвукао и две за нашу тему најважније – о благодетима конкуренције и о улози државе у економском животу. “Слободном конкуренцијом, интерпретира Смита сагласни Цукић, опредељавају се најугодније цене еспапа, намирују се најлакше све потребе човечје и подстрекава се најбоље радиност народа”, што значи да слободне цене и слободна конкуренција обезбеђују на најбољи начин решење централног економског проблема – највећу производњу и најпотпуније задовољење потреба. Пошто најважније послове обавља Смитова невидљива рука тржишта, то државна власт не треба много да се петља у економске послове, јер само може да поквари, а не и да поправи: “влада нека се само толико у економска занимања народа меша колико тек да препреке само уклања, које радиности на путу стоје и које појединци уклонити не би могли; иначе нека неограничену слободу у радиности, особито у страниој трговини, дозволи”. Цукић потпуно подржава Смитов концепт и наводи да, и поред бројних расправа, “основне мисли Смиса су необорене остале”.⁶⁰

Цукић сматра да подела рада међу људима повећава њихову продуктивност и подстиче их на размену, у којој сваки учесник остварује добитак (“мењање приноси сваком мењачу користи”),⁶¹ што је у складу са Смитовом традицијом, али и супротно старијим схватањима, између осталих и меркантилистичком, о томе да је трговина игра са

⁵⁷ *Државна економија*, II стр. 77-178

⁵⁸ *Државна економија*, II стр. 234, 243 и 257

⁵⁹ *Државна економија*, I/1, стр. 97

⁶⁰ *Државна економија*, I/1, стр. 98

⁶¹ *Државна економија*, I/1, стр. 44

нултом сумом, тј. да један учесник може добити само уколико (и онолико колико) други изгуби.

Залаже се, свакако, за тржишни систем економске координације, заснован на ценовном механизму и слободној конкуренцији. “Конкуренција је тако корисна за кућење свако да би се свака економна тежња осујетила кад не би под упливом конкуренције стајала. Себичност гони продавца да ствари онако јевтино да колико му је могуће, јер ће тиме пре продати, али и себичност гони купца да исту ствар онако скупо плати, како је ниже добавити не може, и тако се и једној и другој страни помаже. Развита економног стања неких садашњих народа мора се поглавито слободној индустрији, тј. слободној конкуренцији у свакој економној радњи приписати, а историја показује колико се у пређашње време шкодило народном кућењу употребљавањем многих конкуренцију ограничавајућих средстава (еснафа, ђумрука, акциза, многих такса итд)”, као и монопола (природних и вештачких) који су “препреке слободне конкуренције”.⁶²

Не бежи Коста ни од потежих питања, а ни од супротстављања укореењеним предрасудама. Тако разматра проблем шпекуланата (житом), тј. оних трговаца који купе јефтино и чекају тренутак да цена постане висока, па тек онда продају. И сам каже “подигла се на њих вика”, као да они узрокују скупоћу. Али, Цукић је другачијег мишљења и верује да “нико права нема њивој роби цене опредељивати”, нити друге “предохрањавајуће мере употребити”. Јер, на тржишту жита влада конкуренција, где се цена одређује на основу понуде и тражње, и ниједан трговац не може сам битно утицати на цене. Узрок скупоће није последица похлепе шпекуланата, мада она постоји, већ других, објективних узрока (неродне године, лоших путева и слично). Цукић додаје да би државна интервенција само повећала цену жита, а на штету потрошача, јер би угушила позитивне подстицаје које ствара конкуренција.⁶³

Цукић је заступник начела слободне спољне трговине. Он верује да је трговина једне земље са другима корисна, јер се “с истим трошковима већа количина добара набавити може него што би народ сам произвео”. Корист потиче и од извоза и од увоза: “извозом домаћих производа се распростране оне гране произвођења које наши грађани боље и јевтиније предузимати могу но страни”; “увозом добије наш народ плодове које би он сам или никако или само с већим трошковима произвести могао”. Добит од трговине свакако постоји за оба народа, мада не мора увек бити једнака.⁶⁴ Цукићев поглед на спољну трговину је модеран и важи и данас, јер говори о производној специјализацији земаља према трошковним предностима,⁶⁵ што значи да је спољна трговина корисна за све земље. Али, што је важније, Цукић одбацује одавно уврежене “теорије” које проповедају опасност увоза за производњу и благостање једне земље и чврсто се држи либералне економске концепције.⁶⁶

⁶² *Државна економија*, I/2, стр. 19-20 и 48

⁶³ *Државна економија*, II, стр. 158-159

⁶⁴ *Државна економија*, I/2, стр. 71-72

⁶⁵ Овде је Цукић мало застарео, јер користи Смитов концепт апсолутних предности, а не новији компаративних предности Дејвида Рикарда.

⁶⁶ Додуше, он дозвољава заштитне царине, али “само изузетно за подигнуће каквог врло корисног предузећа, које све услове лаког постанка и успешног опстанка у земљи има”;

Овде би се могли зауставити са приказивањем недвосмислених Цукићевих погледа на спољнотрговинску размену да у оно мало литературе о њему не постоји једна озбиљна грешка: Обрен Благојевић тврди да је у Цукићевом делу присутна, између осталог, и једна “меркантилистичка концепција”,⁶⁷ а Лазар Пејић налази код Цукића “еклектичку комбинацију камерализма⁶⁸ и “вулгарне политичке економије по Сеју”,⁶⁹ што је потпуно нетачно.

Меркантилизам је економска школа из XVI-XVIII века заснована на неколико идеја: основни циљ је богатство нације/државе, које зависи од количине новца (племенитих метала) у њеном поседу; да би дошла до новца, држава мора да подстиче извоз и гуши увоз (осим сировина), регулише производњу, цене и наднице, смањује каматну стопу, ствара флоту, даје привилегије домаћим трговцима и превозницима, осваја колоније као извор сировина и слично. Једна таква концепција протекционизма и широке државне регулације потпуно је различита од новијих схватања о свеопштој користи од спољне трговине и државног неинтервенционизма.⁷⁰

По наведеним Цукићевим ставовима према спољној трговини, јасно је да он није присталица меркантилизма, али је Цукић у својој књизи изнео и сопствено мишљење о овој школи економске политике. Он каже, после широке анализе меркантилистичких идеја и доказивања, да је “ово мненије површно мислеће и у ствари неразумевајуће” и “да се народ тим путем обогатити не може”.⁷¹

Коста Цукић је и велики противник непосредне државне улоге у економском животу кроз државна предузећа. У свакој сиромашној земљи модернизаторска влада дође у напаст да на себе преузме оне послове који иначе припадају приватницима, али, некако, они то не раде услед опште неразвијености, незнања и непостојања капитала. Држава тада изгледа као једина способна личност која ће инвестирати капитал и покренути неко веома корисно предузеће. Међутим, Цукић је потпуно свестан проблематичности идеје, па јој је противан. Како каже: да “сама влада са својим капиталом таква предузећа оснује и даље о свом трошку води никако није саветно, јер влада, као познати рђав економ, не треба у економне спекулације да се упушта”.⁷²

Цукић се чак бавио и приватизацијом државне имовине, тј. о разлозима за и против продаје државних домена. У корист продаје Цукић је, прво, навео овај разлог: “правитељство нема када, а није ни вешто да занатским предузећима (обрађивањем земље) тако циљу сходно руководи као приватна лица, па се зато задржавањем домена

међутим, “опште правило треба да важи да домаће занате не треба царинском заштитом ни стварати, ни одржавати, јер није нужно да се сви занати у једној земљи раде”, *Државна економија*, II, стр. 290

⁶⁷ *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, 1980, стр. 112

⁶⁸ Камерализам је немачка варијанта меркантилизма.

⁶⁹ *Развој економске мисли*, 1986, стр. 88

⁷⁰ У теорији. Неке се државе и данас, мање или више, држе меркантилистичких начела.

⁷¹ *Државна економија*, I/1, стр. 92 и 87

⁷² *Државна економија*, II стр. 308

у правитељственом имању наноси велика штета народном кућењу, пошто влада толико прихода од домена имати не може колико би приватници из продатих им домена извадили. Продаја домена је пак и за само правитељство корисна, јер су аренде или чисти приноси домена много мањи но интереси капитала који би се за продате домене добили". Следећи Цукићев разлог је отплата државних дугова: "ако држава дугова има, то се исти корисно продајом домена уништити могу, пошто се продајом државних земаља већи расходи, т.ј. интереси дугованог капитала, укину, но што приходи од домена износе" Трећи разлог је непотребно заплитање државе "у приватне послове и препирке", што "опште благостање оштетити може". И овде је скрупулозно навео аргументе противника приватизације у прилог задржавања домена у државном власништву (постојање домена смањује потребу завођења пореза; цена и рента земље расте а капитална рента опада; домени подижу владин кредит као средство залогa), али их је размотрио и одбацио као углавном нетачне и недовољне. Цукићев крајњи налаз је недвосмислен: "по до сада казаном, види се да је продаја домена за владу и народ уопште кориснија, а посебно таквих домена који се с великим капиталима и многим радњом и вештином обделавати морају".⁷³

Кутак за чисту економску теорију

Иако је Цукићева основна намера да укаже на начине како се може повећати благостање народа, он своја разматрања заснива на чврстој економској теорији. То свакако није данас преовлађујућа неокласична теорија, али је Цукић познавао њене бројне елементе, па чак био напреднији у неким погледима, због ослонаца на Рауа, од многих савременика.

Цукић полази од максимизационог понашања појединца: "у сваком човеку дејствује природни економни нагон да он непрестано на то тежи како ће највеће користи с најмањом муком и трудом и с најмањим пожртвовањем добара прибавити".⁷⁴ Присталица је субјективистичке школе, па вредност мери корисношћу, по чему је модернији од тадашњих европских заступника доминирајуће класичне школе, који су вредност тражили или у вредности рада или у трошковима производње; како Цукић каже, "вредност означава степен полезности какове ствари за човека и бива већа што је потреба коју добро намирује већа".⁷⁵ У суштини, познавао је и идеју опортунитетних трошкова: "вредност добра каквог за наше уживање опредељава највеће пожртвовање на које ћемо се склонити да то добро присвојимо (купимо)".⁷⁶

Знао је стару истину да понуда и тражња, односно конкуренција између купаца и продаваца одређују цене производа, јер "тежње обадве стране конкурената ограничавају се узајамно".⁷⁷ Поставио је, следећи Рауа, три правила цена производа: 1) "цена предмета каквога не може вредност његову, коју он за купца има, превазићи", 2) "најнижа цена еспапа каквога није мања од његових трошкова", и 3) "цена не може већа

⁷³ Државна економија, III, стр. 92-96

⁷⁴ Државна економија, I/1, стр. 16

⁷⁵ Државна економија, I/1, стр. 27

⁷⁶ Државна економија, I/1, стр. 41

⁷⁷ Државна економија, I/1, стр. 53

бити од оних трошкова за које купац другим путем исти еспап набавити може”.⁷⁸ Тиме је искључио строги детерминизам цена и указао на зону у којој се оне могу кретати. Ипак, тврдио је, позивајући се на Смита и напуштајући Рауа, да цене теже да се изједначе са трошковима производње, јер би позитивна разлика повећала понуду и оборила цену.⁷⁹ Испитивао је компаративну статистику промена трошкова производње.⁸⁰

Цукић, врло савремено, у ценама види основни механизам алокације ресурса и дистрибуције доходака и презентује јединствену, иако у рудиментираном облику, теорију цена како за производе, тако и за факторе производње. И факторске цене зависе од понуде и тражње, а тиме од вредности, трошкова и степена конкуренције, баш као цене обичних производа. Тако најамнину са горње стране ограничава вредност радне снаге за послодавца, а са доње трошкови издржавања радника, док конкуренција на тржишту радне снаге чини остало.⁸¹ Слично, рента капитала зависи од понуде и тражње, при чему доњу границу чини збир накнаде за ризик и трошкова, а горњу вредност коју капитал има за дужника.⁸²

Цукић познаје закон опадајуће користи, пошто каже да су “једно добро или једна сума новаца веће вредности уколико је имање мање”, јер “сваки човек изда неку част својих новаца на намирење својих најнужнијих потреба, а потом троши остало све на мање и мање важне потребе”.⁸³ Зна и за потрошачев вишак, јер каже да се корист трговине за купце “састоји у разлици конкретне вредности купљеног добра и издатих на њега трошкова”.⁸⁴ Чак је називао теорију рационалних очекивања када је тврдио да се, и поред тренутно непромењене понуде и тражње, “цене већ зато пењу што је сваки купац сигуран да ће се... (због егзогених чинилаца – БМ) оне доцније пети”.⁸⁵ Схватао је да су цене релативне и да постоји проблем избора нумераира: анализирао је и одбацио употребу једноставног рада и жита као основне цене и закључио да “таковог добра немамо ми у нашем имању”; “савршено мерило цене тражити... залуду је”.⁸⁶

Поновимо, Цукић је имао срећу да буде студент професора Рауа и да научи и касније заступа идеје које и данас доминирају економском науком. Мање среће имали су они наши економисти који су пригрлили теорије својих професора присталица немачке историјске школе (као Михаило Вујић), а које данас изгледају наивно и погрешно.

ЦУКИЋ И КОНЗЕРВАТИВИЗАМ

Коста Цукић је свој интелектуални ангажман започео као критичар уставобранитељске власти са либералних позиција, а његов уџбеник економије написан је у либералном духу. Међутим, најважнији и најплоднији део своје политичке каријере Цукић је провео као

⁷⁸ *Државна економија*, I/1, стр. 41-43

⁷⁹ *Државна економија*, I/1, стр. 47

⁸⁰ *Државна економија*, I/1, стр. 51-53

⁸¹ *Државна економија*, I/2, стр. 98 и 103

⁸² *Државна економија*, I/2, стр. 98 и 103

⁸³ *Државна економија*, I/1, стр. 38

⁸⁴ *Државна економија*, I/1, стр. 44

⁸⁵ *Државна економија*, I/1, стр. 50

⁸⁶ *Државна економија*, I/1, стр. 57 и 60

вишегодишњи министар кнеза Михаила у једном аутократском и бирократском режиму. То је једна интригирајућа противречности: либерал Цукић служи нелибералну власт. Да ли је Цукић престао да буде либерал или је био спреман да служи сваку власт, без обзира на неслагање са њеним приступом државним пословима? Мислим да је ствар сложенија.

Цукић је био и остао економски либерал, што је најважнији елемент мишљења једног економисте и економског министра. Он ни као министар није прибегао интервенционистичким мерама, нити је заступао нелиберална становишта, већ се углавном држао препорука које је давао у својој књизи. Цукићев трећи део *Државне економије*, који је штампао 1862. године као министар, показује да у ових десетак година није променио своја убеђења. Он је и даље заговорник либералне економије, као што се види из бројних навода у овом тексту.

Цукићу није сметало одсуство демократије у време кнеза Михаила, јер ни сам није био заговорник демократије. Чистом либералу превасходно је важна слобода, а не демократија, односно либералу чак може бити свеједно да ли се државне одлуке доносе аутократски или после демократских процедура. Њему је важна заштита приватне сфере и права појединаца, а не и начин доношења колективних одлука. Дакле, аутократски, недемократски Михаилов систем владања није морао да смета Цукићу, па је и даље могао бити либерал, а да га мањак демократије не тишти превише.

Потежа је ствар, међутим, са очигледним ограничавањем политичких слобода у време владавине кнеза Михаила и Костиним пристанком да буде члан једне владе која је спроводила политику гушења опозиције, што се никако не слаже са либералним залагањем за поштовањем људских, па и политичких права. Ту је политички либерализам Косте Цукића поклекао. Вероватно је Коста прихватио Михаиловљево националну мисију као основни циљ државне политике Србије и његове аргументе у прилог смањења политичких права. Ослободилачка мисија, могуће је веровати, вреди жртава, па и у начелима, јер се не може водити у једној држави која је у неред, која не ангажује све своје снаге на једном циљу, која је раздирана унутрашњим политичким борбама које су у Србији увек жестоке. Давање политичких слобода народу, може се аргументовати, није паметна политика, јер народ још није зрео за то, а интелигенција је малобројна да би требало према њој правити политички систем. Уз то, страначки раздор настао из борбе за власт, као непосредно после Светоандрејске скупштине, нарушио је законитост и расипао националне снаге, угрожавајући основни државни циљ.⁸⁷ А кнез Михаило био је заиста добронамеран и пожртвован човек, идеалиста без личних калкулација, погодан за просвећеног аутократу.

Влада кнеза Михаила није трпела опозицију светоандрејских либерала, нити њихове покушаје да се организују и јавно делују. Познат је сукоб министра Цукића са либералима у Друштву српске словесности, односно његова улога у гашењу друштва. Наиме, 26. јануара 1864. године одржана је седница друштва. Владимир Јовановић је припремио, под невиним насловом *О штедњи*,⁸⁸ један политички памфлет у коме је једва прикривено, али оштро нападао власт, хвалећи сјајно време предака насупрот тадашњем мрачном

⁸⁷ С. Јовановић – *Друга влада Милоша и Михаила*, 1990, стр. 348

⁸⁸ Штампано као *Србенда и готован*, Нови Сад, 1864

стању и идеализујући народ, украшен свим најлепшим врлинама, насупротив бирократији, огрезлој у златне униформе, страну музику и ћућорење по салонима, и залагао се за народну скупштину и политичке слободу, укључујући и слободу штампе. Поред тога, либерали су припремили предлог за пријем у чланство друштва Ђузепе Гарибалдија, италијанског револуционара, и Херценовог сина. Председник друштва Цукић, уз подршку већине, није дозволио Јовановићеву беседу, док је за предложене нове чланова тврдио да, по свом научном раду, не заслужују пријем у друштво. Настала је жучна препирка између Цукића и Јовановића и другова, па је Цукић прекинуо седницу и следећег дана, уз сагласност владе, суспендовао рад друштва и отпустио са Високе школе професора Владимира Јовановића. Образложио је то разлозима “нереда” на седници и Јовановићеве “вређајуће демонстрације и непристојности према министру и власти”, док је за предлог нових чланова навео да је у питању “демонстрација против реда и монархистичког принципа и у ползу демагогије”.⁸⁹ Ускоро је формирано, на Цукићеву иницијативу, Српско учено друштво.

И поред служења у влади кнеза Михаила, Цукић се није одрекао идеале своје младости. Тако пише, као министар, “да у правној држави врло добро људи различитог верозакона и политичког мненија живети могу и да није прави пут к државној срећи грађане све на једну меру и форму у политичком мненију дотерати”,⁹⁰ што се тешко могло сложити са тадашњом текућом политиком. Током министровања, Цукић је спадао у умерену групу у режиму кнеза Михаила (са Мариновићем и Лешјанином), која се залагала за гипкију политику и ублажавање бирократске стеге. Док су Гарашанин и Христић били бескомпромисни конзервативци, дотле је Цукићу био прихватљив “један умерени либерализам”, па је веровао да би “требало ублажавати Михаилов режим и чинити уступке либерализму”.⁹¹ Тако је Коста, због “белаја с цензуром” који је влада имала, како је сам рекао, предлагао усвајање релативно либералног закона о штампи, мада је тражио задржавање извесних ограничења (права опомене од стране владе) према листовима који стално заступају линију другачију од владине. Нацрт је припремљен,⁹² али није преточен у закон. Ипак, Каљевићев опозициони лист *Србија*, покренут 1867. године, толерисан је од стране власти.

Цукић у нашој историографији важи за конзервативца, без дилеме. Припадао је конзервативној политичкој групацији Илије Гарашанина и Јована Мариновића, био у сукобу са либералним демократама Јевремом Грујићем и Владимиром Јовановићем, са овим последњим и лично, служио је у владама кнежева Александра и Михаила (мада су то чинили и либерали)... Са доминацијом “напредне” историографије у последњих пола века или век, појам конзервативизма, па и оног умереног, добио је једно изразито негативно значење, које раније није имао и које не треба да има: своде га на полицију и одржање голе власти, а заборављају солидну интелектуалну подлогу конзервативизма, тадашње прилике у Србији и модернизаторске тековине које нису мале. Напротив.

⁸⁹ Н. Шкерковић – *Записници седница Министарског савета Србије*, 1862-1898, 1952, стр. 25

⁹⁰ *Државна економија*, II, стр. 39

⁹¹ С. Јовановић – *Друга влада Милоша и Михаила*, 1990, стр. 401

⁹² Н. Крстић - *Мемоари, јавни послови*, 1864-1870, 4.11.1866, АСАНУ

Да закључим, опрезно. Цукић је био и остао економски либерал. У политици је еволуирао ка конзервативизму и постао умерени конзервативац, који ипак није заборавио своје либералне идеале из младости, нити их се одрекао.⁹³

Групица интелектуалаца Цукићеве генерације није имала, нити је могла почетком 1850-тих година имати политичку тежину која би јој створила шансу на успех у борби за реформе и слободно друштво; била је малобројна и суочена са патријархалним системом вредности народа и политичких чинилаца, ненаклоњених реферемама. Стога је придошлим школарцима било и лакше и природније да своје модернизаторске идеје покушају да спроведу кроз постојеће политичке институције, а не насупротив њима. Они нису покушали да учине оно што касније јесу светоандрејски либерали и радикали – да се упусте у дуготрајну политичку борбу и дођу на власт, а да затим потруде да реализују своје идеје, макаве биле. Штавише, ни та Цукићева групица није била јединствена, јер је подељена на либерале и конзервативце. Млади хајделбершки доктор је сазрео и почео да гледа свет око себе мање књишки, а више реалистички, или реалполитички.

Цинични Гарашанин имао је своју теорију о либерализму Цукићеве генерације: “тражење већих званија то је у нас либерализам, и нек ми се један либералиста покаже који је из других узрока тај либерализам практикуао”; задовољно је помињао како сада, тј. 1853. године, “већ готово сви заузимају у Правитељству важна званија, и уместо да револуцију предикую, они с најбољом ползом потпомажу Књаза и Правитељство”.⁹⁴

ЦУКИЋЕВ УТИЦАЈ

Цукићев утицај на српску публику био је велики. Многе генерације студената Лицеја и Велике школе биле су, непосредно или посредно, Цукићев ученици било као случаоци његових предавања, било као читаоци његовог уџбеника.

Коста Цукић је увео озбиљну економску науку у Србију, што је његов основни допринос. Српска економска наука, тако, није морала да пребољева дечје болести постепеног увођења ваљаних идеја, уз бројне погрешне, већ је одмах постављена на солидан темељ Цукићевим радом.

Државна економија је Србима из средине ХИХ века морала деловати готово као камен мудрости, јер је својом комплексношћу и аргументацијом надилазила способност разумевања ондашњих образованих читалаца. Ова књига није била обичан лексикон чињеница, већ интелектуално захтевно дело које је од читаоца тражило уздизање на западноевропске висине, што је мало коме у тадашњој Србији полазило за руком. Стога је Цукић стекао велику славу и био сматран за једног од најобразованијих Срба свога времена.

⁹³ Интересантно је да су и други економски либерали тих деценија припадали, по својим политичким опредељењима, умереној конзервативној струји, као Чедомил Мијатовић и Алекса Спасић.

⁹⁴ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. 1, 1931, стр. 85 и 144

Коста Цукић готово две деценије није имао конкуренцију међу економистима у Србији. Од краја 1840-тих до пред крај 1860-тих година његов ауторитет био је непревазиђен, што и није било тешко у земљи у којој живи тек неколико економиста. Током 1850-тих такмац је могао да му буде само Милован Јанковић, који је, као професор, наследио Цукића на Лицеју 1856. године. Међутим, Јанковић је написао тек пар економских чланака у Српским новинама, додуше врло добрих, али се од Светоандрејске скупштине бацио у политику и потпуно напустио економску науку. Владимир Јакшић био је слаб економиста и добро је што је прешао на статистику. Ни током већег дела 1860-тих година нико није угрожавао Цукићев ауторитет и његове идеје. Коста Јовановић и Владимир Јовановић (завршио агрономију) били су млађе снаге и професори Лицеја, односно Велике школе, али нису, по познавању економије и дубини мисли, могли да се мере са Цукићем. Тек је Чедомиљ Мијатовић, следећи добар српски економиста, отворио нову еру у другој половини 1860-тих година, преуевши катедру економских предмета на Великој школи и постепено заузевши место водећег српског економисте.

Цукићева *Државна економија* дуго је коришћена као уџбеник на Лицеју и Великој школи, и пошто је сам Цукић престао бити професор. Тако је остало забележено да је Милован Јанковић предавао по Цукићу, јер се са основним начелима изнетим у *Државној економији* слагао, док је мања неслагања образлагао на предавањима.⁹⁵ У ствари, Цукићев уџбеник је задуго остао једина озбиљна економска књига у Србији из које су студенти, али и остали, могли да уче. Двојица каснијих професора превела су две књиге – Коста Јовановић једну за народ (1862), а Владимир Јовановић уџбеник свог професора Рошера (1863) – али оне нису биле погодне за уџбеник српске Велике школе; Костина зато што је писана превише популарно, а Владимирова зато што је била претешка, непрактична и некомплетна.⁹⁶ Тек су књиге Чедомиља Мијатовића с краја 1860-тих година заузели место *Државне економије*, али је ова и даље остала помоћни уџбеник и приручник студената све до у 1870-те године.⁹⁷

ЗАКЉУЧАК

Коста Цукић је значајан српски писац. Његова оријентација у економској и политичкој науци сасвим је либерална, и поред припадности аутора конзервативном режиму кнеза Михаила. Ипак, и тамо је затупао умерене погледе. Био је први модеран и озбљан српски економиста и написао је први прави економски уџбеник у Србији. Имао је срећу да студира код Карла Рауа, што га је оријентисало на добар правац у економској теорији, па су многе његове идеје остале савремене до у наше време. Био је образован, вредан, скроман и поштен човек. Штета је што није више писао.

⁹⁵ Р. Љушић (прир) – *Лицеј 1838-1863*, Зборник докумената, стр. 557

⁹⁶ Рошер је преостала три тома уџбеника издао тек две и три деценије доцније. Уз то, он је, и поред извесног ослонца на Смита, био један од оснивача немачке историјске школе, која је представљала ћорсокак економске науке.

⁹⁷ Ј.В. – *Др Коста Цукић*, Српска зора, 1878, стр. 236